

LADISLAV SKOKAN

O GEOGRAFICKÉM MINIMU OBČANA

L. Skokan: *On the Geographical Minimum of a Citizen*. — Sborník ČSGS, 95, 2, p. 111—116 (1990). The author points out the necessity of a scientific analysis of the fundamental geographical education. He calls for a professional discussion on the following themes: What features of general education should be included in geography? What factographical, theoretical and practical knowledge is part of the „geographical minimum“ of a layman geographer? What elements and methods of geographical investigation is it necessary to impart to the citizen? What is missing and what is superfluous in the present-day instruction of geography? If- and to what extent is it indispensable to differentiate between the instruction of geography in primary and secondary schools?

Jde o věčný problém: Proč, koho, čemu a jak učit? Přitom otázka čemu učit je v této řadě bezpochyby hlavní. A nikdo ji — pokud jde o geografii — za nás, geografy, nevyřeší.

Východiskem pro jednotlivé školní předměty by měla být hluboká teoretická představa o obsahu a cílech všeobecného vzdělání na základě potřeb (a také podmínek a možností) společnosti. „Startovním můstkem“ musí být požadavky praxe.

Rámcové představy o cílech a náplni vzdělání bývaly u nás formulovány v základních státních dokumentech. Konkrétní obsah vzdělání se ovšem jen z obecných cílů a potřeb odvodit nedá. To je jasné už dávno. Před mnoha lety vyzýval například A. S. Makarenko sovětské odborníky a pracovníky ministerstva školství, aby rozpracovali „obraz lidské osobnosti“. Nebyl však vyslyšen. Na tomto úseku zůstáváme dodnes fakticky na úrovni obecných frází.

Při vymezování obsahu odborných předmětů můžeme vycházet například z rozboru vlivů vědeckotechnického pokroku na kvalifikační požadavky různých kategorií pracovníků. Lze se opírat o nároky praxe na profesní a kvalifikační strukturu abiturientů. Ve všeobecně vzdělávacích předmětech však podobné možnosti nemáme.

Víc než 70 % československých občanů se setkává se zeměpisem výlučně na základní škole. Je tedy žádoucí, aby jim tato škola dala ucelené geografické minimum nezbytné pro život.

Cílem školského zeměpisu je efektivně, účelně přispět k výchovně vzdělávacímu procesu, který formuje občana (nikoli snad jen budoucího geografa).

Klíčovým problémem, který si musíme ujasnit a pádnými argumenty doložit, je stanovení náplně geografického minima. Jde o pokud možno precizní, konkrétní vymezení úlohy zeměpisu v profilu abiturienta československé školy, o racionální a hluboce zdůvodněný výběr obsahu všeobecného zeměpisného vzdělání.

Postupovat musíme v přísném souladu s celospolečenskými potřebami, ale také s rozvojem vědní disciplíny. Nesmíme se však přitom dostat do rozporu se zásadami přiměřenosti učiva věku a zkušenostem žáků.

V současné době se u nás prosazuje snaha skoncovat se „starou“, tradiční školní geografii s její pouhopouhou faktografií a nadbytečnou encyklopedičností a posílit výuku nové geografie s hlubšími teoretickými základy a problémovými přístupy.

Teorie geografie v obecné podobě by však, podle mého názoru, neměla tvořit součást elementárního geografického vzdělání. Školák by měl dospívat k obecným teoretickým závěrům a k základním návykům geografického myšlení prostřednictvím konkrétních poznatků.

Je zřejmé, že při problémovém, tematickém zaměření výkladu se obecné zákonitosti osvětlují — formálně — mnohem snáz než například v rámci regionálně geografické charakteristiky světa. Někteří česko-slovenští geografové, prosazující radikální zvědečtění školského zeměpisu, proto takřka principiálně odmítají zařazovat do výuky regionální přehledy, a nejčastěji doporučují omezit se v tomto směru na úzký okruh „typických“, tzv. modelových zemí.

Domnívám se, že na otázku, patří-li regionální geografie světa k základnímu geografickému vzdělání, je však třeba odpovědět kladně: Jde o jeho nezastupitelnou součást.

Otevřeným problémem zůstává ovšem způsob seznamování s regionální geografii. Tady zřejmě budeme muset vykročit novým směrem. S tradičními stereotypními popisy zemí se vystačit nedá.

Náš občan potřebuje, podle mého názoru, systematickou představu o současném světě v zájmu:

1. obecně politické gramotnosti,
2. porozumění současným globálním problémům lidstva, jejich regionálním zvláštnostem i východiskům ze složitých situací,
3. schopnosti zasvěceně sledovat sdělovací prostředky,
4. pochopení podstaty a reálných předpokladů spolupráce mezi jednotlivými státy,
5. poučeného přístupu k možnostem zapojení československého hospodářství do mezinárodní dělby práce atd.

Vstoupili jsme do období, kdy je řešení celé řady klíčových problémů vnitřního rozvoje naší země obtížné, ne-li nemožné bez mezinárodní ekonomické integrace. Spolupráce v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci sice ani zdaleka nedosahuje žádoucí úrovně, ale trend k internacionalizaci ekonomiky, k integraci je jednoznačný a celosvětový. Dříve či později se musí výrazněji odrazit i v požadavcích na výchovu mladého pokolení. Je zřejmé na čase učit je žít a myslet v podmínkách mezinárodní ekonomické integrace. I samotný hluboký geografický přehled o partnerských státech společenství se může stát příspěvkem k řešení tohoto úkolu.

V naší situaci se nedá spoléhat na to, že snad mladý člověk získá dostatečnou představu o světě výlučně samostatným studiem, sledováním sdělovacích prostředků, či na základě vlastních cestovatelských zkušeností.

Občan zřejmě potřebuje, opakuji, soustavný přehled o světě; nikoli snad zbytečně podrobný, detailní, ale systematický. Zredukování školního zeměpisu na studium jednotlivých „komplexních problémů“ (např.

Prostředí a člověk, Geografické aspekty spotřeby zemědělských produktů apod.) místo výuky předmětu, jež se prosadilo v některých západních zemích, přináší bezpochyby určité výhody. Je svým způsobem snazší, atraktivnější, možná i rychleji přináší efekt. Nám by však mělo jít spíše o hloubku poznání, o solidní, dostatečně široký základ pro další vzdělávání i sebevzdělávání.

Geografické minimum občana zřejmě není a nemůže být univerzální, jednotné pro všechny země a pro celý svět. Člověka připravujeme pro život a práci v konkrétních podmínkách konkrétních zemí. Ty země mají rozdílnou geografickou polohu, rozdílné přírodní prostředí, rozdílnou historii, rozdílné sociálně ekonomické předpoklady atd.

Domnívám se, že není žádných pochyb o potřebnosti a užitečnosti základního fyzickogeografického vzdělání v rámci minima. Vzniká však otázka, nakolik podrobně a soustavně máme seznamovat školáky například s fyzickogeografickým pojmoslovím. Zdá se, že by nám mělo jít spíše o konkrétní představy o úloze fyzickogeografických skutečností v životě společnosti, o porozumění roli jednotlivých článků v přírodní rovnováze krajiny; vždyť právě udržení této rovnováhy je v současné situaci nesmírně důležité. Přitom se samozřejmě předpokládá, že fyzickogeografický výklad by měl být důsledně „dotahován“ až ke společenskoekonomickému hodnocení veškerých významných přírodních podmínek i zdrojů.

Zdá se, že v zemi s vyspělým hospodářstvím by měly socioekonomické aspekty ve školním zeměpisu dominovat. Nejde o omezování fyzické geografie. V Československu se však budeme muset dříve či později zamyslet nad některými tendencemi, jež plynou z toho, že se geografové odedávna školí na přírodovědeckých fakultách, že metodický měsíčník ministerstva školství je časopisem „pro teorii a praxi vyučování biologií, geologii, chemii a zeměpisu“, že společenskovední příprava učitelů zeměpisu není vždycky na výši doby atd.

Teze, že výrazná pozornost v rámci základního geografického vzdělání občana musí být věnována poznání vlasti, sotva vyvolá nesouhlas. Spornější jsou však konkrétní proporce mezi zaměřením na „vlast“ a „ostatní svět“.

Zdá se, že v nevelké zemi s nepříliš rozsáhlým, úzce specializovaným hospodářstvím, hluboce závislým na mezinárodní dělbě práce, se složitými mezinárodními ekonomickými vazbami je třeba orientovat geografické minimum občana výrazněji „navenek“, na seznamování s integračními možnostmi, s potenciálními partnery, zkrátka se „světem“. (V této souvislosti je poněkud kuriózní, že se náš občan v rámci současného geografického minima nedozvídá skoro nic např. o sousedním Rakousku, s nímž máme kromě společných hranic i poměrně dlouhý úsek společné historie.)

V případě velkého, komplexně rozvinutého, relativně uceleného hospodářství lze spíše předpokládat výraznější zaměření zeměpisu na vnitřní problematiku. Sovětská geografie například pomáhá připravovat občana, který bude muset „osvojovat“ obrovská panenská území (či aspoň k tomu svým podílem přispívat), často se pohybovat v krajích se složitými přírodními i společenskoekonomickými podmínkami, občana, který musí chápat základní přírodní specifika území i jejich společenské a ekonomické důsledky, který se dokáže zorientovat v elementárních makro-

ekonomických proporcích velké země, v základní problematice rozlehleho, poměrně uceleného národohospodářského komplexu, který se umí vcítit do složité problematiky vzdáleností, dopravních zvláštností atd.

Našinec se bude naproti tomu potýkat (nebo aspoň každodenně setkávat) s ostře vyhocenou problematikou surovinových a palivových zdrojů, s bolavými otázkami životního prostředí, s následky nepřilíš rovnoměrného populačního vývoje, s nutností postupného vyrovnávání ekonomické úrovně oblastí, s hledáním rezerv i v územní organizaci jednotlivých odvětví národního hospodářství (strojírenství, spotřebního průmyslu atd.), s otevřenými problémy postavení československé ekonomiky v mezinárodní dělbě práce. Neboť úroveň takové ekonomiky jako je československá, jak už bylo zdůrazněno, výrazně ovlivňuje zapojení do mezinárodní dělby práce. A na tomto úseku se nám v posledním období zdaleka nedaří držet krok se světem. Máme-li překonat zaostávání a znovu postupně získávat ztracené pozice, potřebujeme mj. i hluboké znalosti v masách občanů — o našich „domácích“ možnostech i o hospodářských zájmech a potřebách potenciálních partnerů.

Rozsah a hloubka poznání občanů o konkrétních úsecích světového hospodářství i o jednotlivých velkých regionech, zemích a oblastech by měla pokud možno korespondovat s jejich objektivním významem, velikostí, ekonomickou i politickou důležitostí — z hlediska zájmů a potřeb země, které musí toto poznání sloužit. (V Československu je tedy nutno vycházet především z československých zájmů.)

Také potřeba citlivého, zasvěceného přístupu občana k problematice životního prostředí je v našich poměrech krajně naléhavá. Negativní vlivy průmyslu, zemědělství, dopravy i komunálního hospodářství sídelních aglomerací v mnoha našich krajích dávno přesáhly míru únosnosti. Každý náš občan se s těmito problémy denodenně setkává, musí na ně reagovat, zaujímat postoje, aktivně přispívat k ochraně svého zdraví i zdraví společnosti.

Geografie, jakožto přírodní a zároveň společenskovední disciplína dokáže tyto otázky ve škole osvětlovat v širokých souvislostech a může velmi účinně přispívat i k osvojování nezbytných dovedností a návyků na tomto úseku.

Základní trendy, které se v posledních desetiletích prosazují prakticky v celosvětovém vývoji geografických věd — jejich sociologizace, ekonomizace, ekologizace — jsou, podle mého názoru, v zásadním souladu s žádoucím vývojem náplně geografického minima občana v našich podmínkách. Měly by tedy být i ve školním zeměpise plně respektovány a prosazovány.

Ke specifickým geografického minima občana — stejně jako k trendům vývoje vědní disciplíny — je bezpodmínečně nutné přihlížet již v souvislosti s přípravou budoucích učitelů zeměpisu. V našich podmínkách by zřejmě bylo záhodno dál prohlubovat a zkvalitňovat ekologickou, a zejména ekonomickou průpravu budoucích pedagogů. Za situace, kdy v Československu neexistuje učitelské studium specializované výlučně na zeměpis, bylo by třeba pečlivě zvážit efektivnost kombinací studovaných předmětů. Současná praxe, jež vychází především z rozsahu školních úvazků v jednotlivých předmětech („aby se budoucí učitel na škole v rámci pedagogických norem uživil“), při schvalování studijních kombinací přemálo respektovala a respektuje odborné zájmy hodinově

méně dotovaných disciplín — pokud je vůbec bere v úvahu. Jsem přesvědčen, že právě tady je třeba hledat kořeny mnoha problémů našeho školního zeměpisu.

I když československá geografická obec čítá jen několik tisíc členů, jsou její názory na obsah školního zeměpisného vzdělání zřejmě velmi různorodé: od prosazování abstraktních matematizovaných výkladů, známých například z pokusných gymnazijních učebnic z konce sedmdesátých let, až ke stranění velice nenáročným regionálním popisům. Z velmi rozdílných stanovisek se přistupuje ke kritice učebních osnov: od snah o hluboké — z hlediska přiměřenosti učiva ne vždy únosné — zvědečtění školního zeměpisu, od téměř úplného odmítání regionálních charakteristik až po kategorická doporučení nevybočovat za rámec „osvědčených“ přehledů jednotlivých zemí a oblastí.

Skladba našich učitelů zeměpisu — předmětu s nevelkou hodinovou dotací, jehož výuku, dle názoru některých, dokáže zvládnout kdekdo (ponechme stranou, jak!) — je značně pestrá: od neaprobovaných, jejichž podíl se v první polovině osmdesátých let na základních školách České republiky přiblížil 30 %, až k absolventům našich předních univerzit, zřejmě hlavním průkopníkům zvědečtění.

Velmi rozdílné poznatky a představy o situaci „v terénu“ mají nepochybně vysokoškolské pedagogy: na jedné straně univerzitní geografové na přírodovědeckých fakultách, na něž tak silně nedoléhá tíha problémů nižších stupňů škol, protože pracují — přinejmenším zčásti — se skupinkami vybraných mladých geografických nadšenců, na druhé straně například učitelé na vysokých školách ekonomických, kteří už léta bijí na poplach, neboť jen s velkými potížemi zvládají davy abiturientů postřádajících nejelementárnější středoškolské základy.

I když jsem si vědom veliké rozdílnosti přístupů k problematice, přesto se domnívám, že bychom měli názory geografické obce na školský zeměpis podrobněji zmapovat: V zájmu co nejhlubšího ujasnění problémů kolem geografického minima občana doporučuji uspořádat anketu mezi geography a zjistit v ní stanoviska zejména k těmto otázkám:

1. Které konkrétní okruhy geografických vědomostí je třeba zahrnout do společensky potřebného minima (např. znalost „mapy světa“, „mapy Československa“ — nikoli ve formálním, ale v obsahovém pojetí těchto termínů; znalost zásad rozmístění nejdůležitějších úseků lidské činnosti apod.)?
2. Které konkrétní geografické dovednosti a návyky náš vzdělaný občan „pro život“ potřebuje (práce s mapou, kartogramem, územní statistikou, snad i s turistickým průvodcem, jízdním řádem apod.)?
3. Které prvky geografického myšlení, které specifické metody geografického výzkumu je třeba občanovi vštípit (včetně argumentace, proč je to žádoucí)?
4. Co ze současného školního zeměpisu se dá efektivně v každodenním životě využít?
5. Co podstatného z hlediska současných a perspektivních potřeb ve výuce zeměpisu chybí?
6. Co je v ní nadbytečné? A proč?
7. Jaká jsou stanoviska geografické obce k možnostem diferenciací výuky zeměpisu: k efektivnějšímu vytěžování nadaných žáků úměrně jejich schopnostem, k zakotvení diferencovaných požadavků na znalosti

a dovednosti ve školních osnovách, k případnému zavedení doplňkových učebnic a cvičebnic k prohloubení studiu atd.

Výměně názorů na tyto i další otázky je třeba dát nezbytný prostor. Nemělo by však valný smysl rozpoutat bezbřehou diskusi. Všichni bez výjimky musíme respektovat — ať už se nám to líbí či nelíbí — celospolečenské (a nikoli pouze „naše“, geografické, úzce stavovské) zájmy, potřeby a požadavky. Dodržet nutno elementární pedagogické zásady, zejména vzpomínaný už princip přiměřenosti učiva. To je *conditio sine qua non*.

Literatura:

1. GRAVES, N., J., ed.: New UNESCO Source Book for Geography Teaching. Longman — The UNESCO Press 1982, 464 p.
2. KRAJEVSKIJ, V. V., LERNER, I. J., red.: Teoretičeskije osnovy sodržanija obščego sredněgo obrazovanija. Pedagogika, Moskva 1983, 352 s.
3. MAKSAKOVSKIJ, V. P.: Naučnyje osnovy školnoj geografii. Prosvěščenije, Moskva 1982, 96 s.
4. PARÍZEK, V.: K obsahu vzdělání a jeho soudobým přeměnám. SPN, Praha 1984, 128 s.

(Pracoviště autora: Vysoká škola ekonomická, nám. A. Zápotockého 4, 130 67 Praha 3.)

Došlo do redakce 7. 10. 1988

Lektorovali Václav Král a Václav Gardavský